

SZOLÁR ÉVA

Romaszegénység. Romániai romapolitika – a szegényválogató rendszer

A tanulmány a romániai romapolitika és a romák helyzetének javítását célzó kormányzati stratégia kritikai elemzése. Bemutatja a romakutatók sarkalatos pontját, az *etnikai hovatartozás meghatározásával* kapcsolatos nehézségeket, illetve azt, hogy a romák össznépességen belüli arányára és a szocio-demográfiai jellemzőikre vonatkozó megbízhatatlan adatoknak milyen következményei lehetnek a velük kapcsolatos politikai döntésekre. A tanulmány vizsgálja a romákat sújtó szegénység megjelenési formáit és okait, valamint a felszámolását célzó szegénységellenes és romapolitikai cél- és eszközrendszert. Az elemzés utolsó része a kormányzati makrostratégia ágazati logikája alapján megvizsgálja a jellegzetes problémaköröket, az enyhítési és megoldási intézkedéseket, ezek megvalósíthatóságát, az eszközökhöz való hozzáférési kritériumrendszert és annak az alapvető elvárásnak való megfelelést, hogy a cigánypolitikai döntések illeszkednek-e a népcsoport specifikumaihoz.

A roma népcsoport egyedi egész Európában, hiszen a legnagyobb olyan etnikum, amelynek érkezése óta nincs történelmi, államhatárokkal jelzett hazája. Ennek megfelelően számos országban megtalálhatóak különböző csoportjai, így mindig az adott ország tekinthető a hazájának. Más nemzetekhez hasonlóan ez esetben is egy nagyon sokszínű csoportról van szó, amely *nyelvi, foglalkozási, területi és történelmi* szempontból tovább differenciálódik. Nincs megegyezés a tekintetben, hogy etnikumról vagy népcsoportról van-e szó, s a tisztázatlanság miatt, amire itt nincs keret kitérni, a neves magyarországi cigánykutató, Forray R. Katalin (1999: 223–234; 2003: 13–86) szóhasználatát követve magam is felváltva használok a két kifejezést.

Gyakran elhangzik, hogy a kelet-európai roma népesség a *legveszélyeztetettebb csoportot* képezi, szociálisan, kulturálisan és gazdaságilag egyaránt. S ez nincs másképp Romániában sem, ahol a romák aránya az egyik legnagyobb a térségben. Arra vonatkozóan, hogy a romániai össznépesség hány százalékát teszik ki, többféle becslés és adat létezik. A népszámlálásokkor nyert, valamint a más hazai és nemzetközi forrásokból szár-

mazó információk egyaránt forgalomban vannak. A romák összalakosságán belüli részaránya:

- a 2002-es népszámlálási adatok szerint 1–2%,
- a romániai Életminőségkutató Intézet szerint 4% körüli,
- a Világbank egyik munkatársa (Zoon, 2001: 1) szerint 9,2%.

Az egymástól nagymértékben eltérő becslésekből kiderül, hogy nincsenek pontos adatok, annak ellenére, hogy a mindenkori *kisebbség és a szociálpolitikai döntéseket* a számarányokra vonatkozó adatok jelentősen befolyásolnák.

A számarányokra vonatkozóan csak torzított adatok állnak rendelkezésünkre, a népszámlálás során alkalmazott inadekvát etnikai kategorizációs módszer, az önbesorolás miatt. A cigányok szocio-demográfiai jellemzőire vonatkozóan pedig egyáltalán nincsenek adataink, illetve azok, amelyek mégis rendelkezésünkre állnak, csak nagyon szűk keretek között tekinthetők relevánsnak, így a politikai tárcák felzárkóztatásra irányuló tervezésének ezekhez igazítása nagy mértékben megkérdőjelezhetőek. Így nincs összehasonlítási alapunk a tekintetben, hogy pontosan hányan és milyen jövedelmi helyzettel, iskolázottsággal, foglalkoztatottsági, továbbtanulási és lemorzsolódási arányokkal rendelkeznek. Az egyetlen erre vonatkozó forrás a népszámlásból származó adatbázis lenne, ahol az etnikai-vallási belső megoszlások nincsenek publikálva,¹ de ezek valószerűsége romániai kontextusban teljes mértékben megkérdőjelezhetőek. Így itt csak egy elméleti elemzést fogok bemutatni a tanulmány során, ahol azonban a jelenség illusztrálására felhasználok néhány reprezentatív igényű társadalomkutatásból származó adatot.

A romániai társadalompolitika hasonló helyzetben van, mint magam e tanulmány megírásának idején, vagyis, ha a szóban forgó népcsoporttal kapcsolatos életminőségjavító intézkedéseit vesszük alapul, akkor azt mondhatjuk, hogy célcsoportjára vonatkozóan „vakságban” szenved. Vagyis csak „tapogatózik”, és „sejtései” vannak ugyan, hogy merre kell menni, de sokszor csak akkor indul el, ha már nagy a szükség, s amikor már nagy a szükség, akkor ad hoc jellegű, gyors és tökéletlen döntéseket hoz.

A romániai szociálpolitika Marian Preda (2001: 101–102) megállapításai szerint igazán egyetlen hagyományos nyugati modellbe sem illeszthető be, hanem sokkalta inkább az jellemző rá, hogy bizonyos elemeket a liberális-reziduális, míg másokat a korporista-konzervatív társadalompolitikai modellből kölcsönöz. Az már saját megjegyzésem, hogy ennek az „egyvelegnek” az okait valószínűleg a történelmi és politikai múltban kereshetjük. Más jellemzőket kiemelve jegyzi meg C. Zamfir (2000: 29), hogy a romániai szociálpolitika a finanszírozásban minimalistának mondható, illetve prioritást nyújt elveiben és gyakorlatában a munkásosztály védelmének. Mindez pedig arra utal, hogy minimalista jóléti államról van szó, amely a múltjából is eredően elsősorban a munka értékére alapoz, ezen belül pedig éppen az intézményes foglalkoztatásra,

¹ A következő weboldalon elérhető az erre vonatkozó tájékoztatás:
www.recensamant.ro

amelyben speciálisan a cigányok alig vagy egyáltalán nem vesznek részt, a strukturális exklúzió és az önkirekesztés következményeként. Mindemellett a minimalizmus egyik jelensége az is, hogy ugyan a munka érték, de kisebb privilégiumok kivételével nincsen komplex munkához kötött juttatási rendszer, s a privilégiumok is csak az aktív dolgozóknak járnak. Abból adódóan, hogy a súlyos szociális problémák ellenére nincs adekvát finanszírozása a társadalompolitikának, Románia nem egyszerűen minimalistának, hanem szubminimalistának tekinthető.

A minimalizmus kompenzálásaként egy erős és önfenntartó NGO (Non-governmental organisation) rendszer működhetne, amely ott, ahol az állam nem képes beavatkozni, bizonyos mechanizmusokat biztosíthatna, ez azonban jelenleg még kiépülőben van. Természetesen ugyanez érvényes a romákra és hátrányos helyzetűekre specializálódott nem állami szervezetekre is, ahol az erős és hatékony fellépés szintén várat még magára. Ugyanakkor mindenképpen pozitívnak tekinthető, hogy ez a rendszer egyre újabb és újabb szereplőkkel bővül.

Oscar Lewis (1959) sokat támadott szegénykultúráról publikált teóriáját alapul véve M. Preda (2001: 102–105) azt mondja, hogy ez a romániai szociálpolitikára vonatkozóan kiterjedt alkalmazási lehetőséget kínál, mivel az 1989 utáni, ún. átmeneti időszak szociálpolitikájának alapmotívuma a szegénység központba helyezése. Megjegyezhetjük ezzel kapcsolatban, hogy ez valóban így van, de adekvát eszközök és módszerek nélkül, így kedvező hatást csak korlátozott mértékben várhatunk. A rendszert jelenközpontúság jellemzi, és legtöbbször nem a megelőzés, hanem az aktuális problémák megoldása a cél. A stratégia – a jóléti államokra jellemző közép- és hosszútávú tervezéssel szemben – rövid- és középtávú, finanszírozása pedig oly mértékben minimalista, hogy még az olyan alapvető és általános szolgáltatások megfelelő működtetésére és fejlesztésére sem elég, mint amilyen az oktatás és a szociális gondoskodás. A társadalombiztosítás pedig szintén hézagos és nem képes a népesség egészét bevonni a klientúrájába.

A romániai szociálpolitika lehetséges táborában a legnagyobb célcsoportot képezi a hátrányos helyzetű roma népesség. A szegénység ugyan nem etnikai kérdés, hiszen minden nemzetnek vannak szűkösségben élő rétegei, a cigányok esetében tapasztalható szegénység azonban *dimenzióiban, kiterjedésében és intenzitásában* különbözik más népcsoportokétól. Ennek enyhítése éppen ezért nagyon sürgetővé vált. Ezért 2003-ban – egyúttal az EU felől érkező külső nyomás hatására is – kidolgozták a nemzeti romaprogramot, mely a következőkben kerül bemutatásra.

Szociálpolitika és romaspecifikus társadalompolitika

„Minden állampolgár egyenlő a törvény és a hatóságok előtt, kiváltság vagy diszkrimináció nélkül” – jelenti ki *Románia Alkotmánya*.² Az *egyenlőségre* és az *esélyegyenlőségre* gyakran hivatkozik a nemzetközi, regionális és hazai törvénykezés, akkor, amikor kisebbségi (és állampolgári) jogok

2 4. paragrafus. http://www.indaco.ro/resurse_pr9.html

biztosításáról, illetve jogsérelmekről és a diszkriminált csoportokkal kapcsolatos intézkedésekről beszél. Eszerint bármiféle *származási, etnikai hovatarтоzás* alapján létrejött hátrányos megkülönböztetés sérti az egyetemes emberi jogokat, az emberi méltóságot, az erkölcsi elveket, mérgezi a népcsoportok közötti kapcsolatokat, és megkérdőjelezi a politikai intézmények megfelelő működését.³

A romák *társadalmi befogadására* indított, hivatalos romániai kampány alapfogalma és jelszava az egyenlőség, amely minden romániai állampolgárra vonatkozik. A probléma minden bizonnyal a további értelmezésből adódik, hiszen az egyenlőséghez többek között olyan fogalmak kapcsolódnak, mint a *non-diszkrimináció* és az *esélyegyenlőség*. Ebből az összefüggésből kiindulva, a *hazai romapolitika egy esélyegyenlőségi és diszkriminációellenes* intézkedésekre szorítkozó, viszonylag „olcsó” politika jellegét ölti. Ez esetleg megfelelő is lehet más kisebbségek esetében, melyeknél alapvetően csak nemzeti (pl. nyelvi, kulturális) különbségek vannak, és emiatt kerülhet az egyén hátrányba, viszont tarthatatlan a roma népcsoport esetében, ahol jelentős társadalmi-gazdasági különbségek léteznek, olyanok, amelyek *szociális problémaként is* kezelendők. Természetesen a romapolitika szociális dimenziójának megfelelő kezelése az eddigieknél sokkal hatékonyabb és nagyobb mértékű *finanszírozást* is igényelne.

Az esélyegyenlőségnél maradva, ilyen vonatkozású céljaiban a romániai kormányzati politika alapjaiban akár helyesnek is tekinthető, azonban a döntéshozók szintjén jobban tudatosítani kellene, hogy szociális problémákat pusztán diszkriminációellenes intézkedésekkel, megfelelő anyagi ráfordítások nélkül nem lehet megoldani. Mindezzel nem azt akarom mondani, hogy jelenleg a romapolitika finanszírozása kimerülne a diszkriminatív esetek kezelésében. Azonban a probléma lényege éppen abban áll, hogy a romák szociális helyzetének javítására (is) irányuló szegénységellenes politika sajnálatos módon nélkülözi a legfontosabbakat: a megfelelő tőkét és a jelentős hatósugarú, potenciálisan nagy hatékonyságú makro-kezdemenyezéseket.

A valóban hatékony roma vonatkozású szociálpolitika megalapozásához mindenekelőtt a gyermekek és fiatalok *iskoláztatásával* kapcsolatos intézkedések minőségileg új rendszerének kidolgozására van szükség. A hátrányos helyzetű közösségbe vagy családba született gyermek esetében kiemelten segíteni kell, hogy a jövő felnőttjeként teljes mértékben be tudjanak kapcsolódni, részt tudjanak venni bizonyos alapvető, meghatározó társadalmi tevékenységekben. Ehhez viszont a legkorábbi élet évektől kezdve biztosítani kell mindazokat az anyagi, kulturális, oktatási erőforrásokat, melyek révén a roma családba született gyermek esélyei valóban egyenlővé válhatnak nem-roma társaikkal.

A hagyományos értelemben vett antidiszkriminációs intézmények munkája szükséges és fontos azokban az esetekben, amikor az oktatásban, egészségügyben, munkaerőpiacon és szociális ellátásban etnikai alapon hátrányosan megkülönböztetik az egyéneket. A cigányok széles csoportjai viszont el sem jutnak odáig, hogy e társadalmi intézményekben

3 Zoon, I. (2001): On the Margins. Open Society Institute. 9. o.

jogsérelem érje őket, mivel már megszületésük után „társadalmi halálra” (Ferge, 2005: 5) vannak ítélve. A jogsérelem ugyanis feltételezné a nagy rendszerekben való aktív részvételt.

A romániai romapolitika irányelveinek összegző dokumentumából⁴ megtudhatjuk, hogy a kormányzat szociálpolitikai kontextusban értelmezve a következő cselekvési célokat tűzte ki maga elé:

1. Az intézményes és társadalmi *diszkrimináció* leküzdése, illetve mérséklése.
2. A roma *identitás* megőrzése.
3. Egyenlő esély biztosítása *emberhez méltó életszínvonal* eléréséhez.
4. A roma etnikum mozgósítása és *részvételének* növelése a társadalmi, gazdasági, kulturális és politikai életben.

Mindez helyénvalónak tekinthető, hiszen átfogó elvek megvalósítását fogalmazza meg, de csak abban az esetben, ha az egyenlőséget úgy tervezik megvalósítani, hogy az oktatás-, foglalkoztatás és lakáspolitikai – az identitás megőrzéséhez szükséges feltételek biztosítása mellett – *stabil anyagi alapokra* épül. A jóléti politikákhoz hasonlóan itt is az a legfőbb gond, hogy az irányelvek mögül hiányzik a koncepció, vagy csak egy instabil és sietve kidolgozott elképzelés létezik. Márpedig egy koherens és működőképes cselekvési stratégia a makro-társadalmi problémák hosszú távú megoldásához nélkülözhetetlen lenne. S nem utolsó sorban említhető még, hogy a cselekvési stratégiák kidolgozásához és fejlesztéséhez szükség lenne kiterjedt társadalomtudományos kutatásra, illetve hatásvizsgálatokra. Ha nem ismerjük az adott populáció jellemzőit, hogyan tervezhetünk?

A diszkriminációellenes-esélyegyenlőségi romapolitikával kapcsolatban felmerül, hogy a programok hatásvizsgálata is kevésbé kivitelezhető, illetve sokszor a hatás nehezen, vagy egyáltalán nem követhető nyomon a számokban. Így például egy diszkriminációellenes médiakampány esetében – amelynek legfőbb deklarált célja az, hogy megváltoztassa a nem romák cigányokkal kapcsolatos negatív attitűdjeit – nehezen elképzelhető, hogy a program közben és befejeztével a *maradandó társadalmi hasznót* közvetlenül mérhető, számszerűsíthető módon jelenítsék meg. Ezzel szemben egy ösztöndíjprogram haszna – amelynek adott esetben az a célja, hogy anyagi és egyéb eszközökkel megakadályozza a roma gyerekek iskolai lemorzsolódását – sokkalta jobban megragadható a bennmaradás és továbbjutás számokban is kifejezhető változóival. S nem utolsó sorban a konkrét visszacsatolás révén *fejleszthető* is.

Kérdés továbbá, hogy amennyiben a romapolitika egyben szegénység- és kirekesztődés elleni politika is, akkor a fő cél nem az össztársadalmi jóléti különbségek mérséklése lenne-e? Aminek érdekében viszont nemcsak a jövedelemelosztás mennyiségét, hanem annak fentebb látható szerkezetét is meg kellene változtatni. S a mérséklés érdekében hosszú

⁴ Raport privind progresele înregistrate în implementarea Strategiei Guvernului de Îmbunătățire a Situației Romilor (Jelentés a romák helyzetének javítását célzó kormányzati stratégia gyakorlatba ültetésében elért előrelépésekről). România Ministerul Informatiilor Publice. București, 2003.

távon az *oktatáspolitikai*, rövid távon a *munkaerő-piaci* gyakorlat megváltoztatásának vajon nem kellene-e szükségszerűen prioritást élveznie?

Romániában számos olyan kormányzati program van, amelynek a szűkösségekben élők képezik a célcsoportját és az ő életkörülményeiknek javítása a cél. Ha a szóban forgó jóléti programokat *igazságosan és előítélet nélkül* szervezték volna, akkor a romák is arányosan részesülnének ezekből, a problémáikhoz mérten. Ez a követelmény azonban éppen azért nem valósulhat meg, mert a szociális támogató rendszer, az egészségügyi és lakásügyi rendszer szisztematikusan „kiszűri” a cigányokat programjainak haszonélvezői köréből. E programok igénybeviteléhez ugyanis olyan dokumentumok birtoklása vagy megszerzése lenne szükséges, amelyek igen gyakran nem állnak a romák rendelkezésére.

Néhány példa: sokan nem rendelkeznek például születési, személyes házassági igazolvánnyal, amelyek nélkülözhetetlenek a jóléti programokban való részvételükhöz. Sokuknak egyszerűen azért nincs házassági igazolványuk, mert hivatalosan nem házasodtak össze, így azonban a családtámogatások rendszerének bizonyos részeiből teljesen kiesnek. A „cigánytelepek” és „putrinegyedek” egy része hivatalosan nem tartozik a településhez, „nem létező” településrészt képez, ezekben nincsenek utcanevek és házzámok, ami egyben azt is jelenti, hogy nincs lakcím, ami-re kiállítható lenne egy hivatalos dokumentum. Ennek hiányában pedig senki sem részesülhet támogatásban. Az ilyen jellegű problémák rendezését a *lakáspolitikának* kéne magára vállalnia. Sajnos a gyakorlatban ez – amint a későbbiekben majd utalok rá – egészen másképp működik.

Az elosztás igazságtalan jellegén kívül egy másik probléma a romák szociális ellátásában a rendszer hivatalos szereplői részéről tapasztalható *előítéletesség*. Néhány országos program kivitelezését és lebonyolítását a törvény a helyhatóságok kompetenciájának körébe utalja, ami egy bizonyos fokú központi állami irányításon túl szabad cselekvési és döntési lehetőséget ad az önkormányzatok számára. Így nagymértékben e testületek döntéseire van bízva az elosztás módja, ám ha ezt előítéletek terhelik – például a köztudatban élő értelmezéséhez kötődő⁵ „mindenki azt kapja, amit megérdemel” séma alapján –, akkor a romákra nem sok jó vár.

De, mint korábban említettem, az előítéletek által vezetett diszkriminációs hatásokon túl, maga a jóléti elosztás rendszere is úgy épül fel, hogy önmagából táplálkozva diszkriminatív jellegű a társadalom mélyszegénységben élőivel szemben. A következőkben azt vizsgálom meg, szociálpolitikai célterületenként, hogy *milyen mértékben* „szegényválogató” a romániai szociális gondoskodás és jóléti rendszer. A bemutatás során a következő fő kritériumokra vagyok tekintettel: *a támogatások mértéke; a hozzájárulás szintje; hogyan tudnak a romák megküzdenni a hivatalos procedúrákkal; találkoznak-e a programok jellemzői a cigány népcsoport jellemzőivel, igazodnak-e azokhoz; lehetőséget adnak-e visszaélésekre.*

5 A világ igazságosságába vetett hit szociálpszichológiai értelemére gondolok itt.

1. Lakáskörülmények és lakáspolitikai kormányzati programok

Az emberek életminőségét és életesélyeit jelentősen meghatározzák a lakáskörülményeik, és a lakókörnyezetük, melyben az otthonuk elhelyezkedik. Így hatással vannak erre az olyan változók, mint a *lakóépület nagysága és annak állapota*; az épület *belső infrastruktúrája*; a *zsúfoltság*; a *lakóházuk elhelyezkedése a településen*; a *település infrastrukturális ellátottságának szintje*; az *elérhető szolgáltatások szintje*; a lakókörnyezet *települési integráltságának vagy elkülönülésének a szintje* és a mi vizsgálati tárgyunk alapján az *ingatlanok tulajdonjogi helyzete*.

A romániai cigány lakosság nagy része a település más részeitől elkülönítetten, *etnikai szempontból homogén lakónegyedekben* lakik, közkeletű elnevezéssel „*cigánytelepeken*” és „*putrinegyedekben*.” Ezekre a lakókörnyezetekre jellemző:

- a túlzúfoltság,
- az épületek leromlott állapota,
- a kisméretű belső lakótér,
- a putrik civilizált életmódra teljes mértékben alkalmatlansága,
- redukált vagy hiányzó belső infrastruktúra,
- redukált vagy hiányzó infrastruktúra (elektromos áram, vezetékes víz hiányzik a leggyakrabban),
- a szolgáltatások az adott településrészen vagy teljesen hiányoznak, vagy alig fordulnak elő,
- sokszor nem tisztázott az ingatlanok tulajdonjoga, illetve a putrinegyedek esetében ez nem is létezik,
- a tömegközlekedés vagy teljesen hiányzik, vagy igen gyenge,
- ha a települések a helységek periferiáján találhatóak, akkor rendszerint a szeméttelpek közelében vannak,
- a túlnyomóan romák által lakott településrészek fizikailag elkülönülnek, vagy gyengén integráltak.

Románia az Egyesült Nemzetek Szervezetének tagjaként, s az aláírt és ratifikált szerződések alapján vállalta a cigány népcsoport lakáskörülményeinek rendezését, ennek a kötelezettségének azonban nem tett eleget. A kormánynak a romák helyzete javítását előírányzó dokumentumában⁶ pár soros összefoglalást találunk az erre vonatkozó stratégiáról, a tervzetből viszont kiderül, hogy az rövid távon minimális mértékben, hosszú távon pedig semmilyen szinten nem javítana a cigányok lakáshelyzetén. A beavatkozás megfogalmazott alapcélja a *rehabilitálásra* vonatkozik. Mindebben az az érdekesség, hogy a legnagyobb putrinegyedek Kelet-Közép-Európában éppen Romániában vannak, míg máshol ezeket már nagyrészt felszámolták (ha az elkülönítést nem is). Ezzel szemben nálunk rehabilitálni, vagyis javíthatni akarják őket. Az természetesen más kérdés, hogy ugyanez a cél a szintén elkülönített cigánytelepekkel, de azok esetében az épületek, és elrendezésük még megengedi

⁶ Raport privind progresele înregistrate în implementarea Strategiei Guvernului de Îmbunătățire a Situației Romilor România Ministerul Informațiilor Publice. București, 2003. 11.o.

a felújítást. Persze a rehabilitálás ez esetben is megtartja – és nem felszámolja – a települési szegregációt.

S ha továbbgondoljuk mindezt, a nyomornegyedekben a szegénység leghatékonyabb konzerválása zajlik. Így például a felújított épület is a szeméttelpek közelében marad, ahol a járványok vagy a betegségek továbbra is ugyanúgy veszélyeztetik az ott élőket, mint eddig. Egyébként is azonban, nehezen elképzelhető, hogy a putrinegyedek külső és belső infrastruktúráját érdemes lenne, vagy egyáltalán lehetne fejleszteni.

A roma lakáspolitikai célkeresztjében azok a települések és településrészek állnak, melyekben túlnyomóan cigányok laknak, s a támogatandók kiválasztásában a népszámlálási adatok és a helyi tanács véleményezései alapján döntenek. Kérdés, hogy ott, ahol kevesen vallották magukat cigánynak, de életmódjuk alapján mégis beletartoznak a „szociális roma” kategóriába, az ilyen személyek potenciális célcsoportként jelennek-e meg a *„A romák helyzetének javításáért kormányzati stratégia”* nevű programban. A válasz: nem.

Az említett kormányprogram szerint a roma-lakáspolitikai finanszírozása állami és állami-társfinanszírozási (állami és magánvállalatok, illetve NGO-k) alapon történik. A 10 éves tervben Románia a következő programokat tervezi:

A tulajdonjog rendezése az ingatlanok (épület és földterület) felett

Az épületek (itt újra a putrik meglétét emelném ki) egy része illegális földfoglalás nyomán vagy törvénytelenül, házépítési engedély nélkül épült, s annak megvásárlása általában rendezetlen jogi körülmények között zajlott. Így a romák többsége nem legális tulajdonosa a lakásának. A putrinegyedek egy része hivatalosan nem is tartozik a településhez, és ha mégis számon tartják, akkor ideiglenes tartózkodási helynek minősül, annak ellenére, hogy a romák állandó lakhelyeként szolgálnak. Mindez rendkívül veszélyeztetetté teszi az ott-tartózkodásukat, s így bármikor kilakoltathatóak az otthonaikból. A strukturálatlan földfoglalás és építkezési forma szintén megnehezíti a romák által lakott településrészek ingatlanjainak jogi rendezését.

Természetesen a megfelelő állapotú ingatlanoknál szükséges a kormánystratégia által biztosított lehetőségeket kihasználni, hiszen a szolgáltatások igénybevétele (villamos energia, vezetékes víz, gáz, távfűtés), a szociális juttatások kifizetését, személyi dokumentumok kiállítását illetően elengedhetetlen az állandó vagy ideiglenes lakhely bizonyítása az adott épületben élők számára.

A lakókörnyezeti infrastruktúra felújítása

Ahol jelenleg nincs mit felújítani (pl. vidéken), ott valószínűleg ezután sem lesz. Ahol pedig gyenge az ellátottság, ott sem tervezik azt bővíteni, csupán a meglévőt javítgatják. A program tehát nem tartalmaz olyan kezdeményezést, amely az új szolgáltatásokhoz való hozzáférést segítené

elő. Ennek ellenére maga a cél pozitív, hiszen az elérhető és meglévő szolgáltatás minőségét javítja, főképpen urbanizált lakókörnyezetben. S ez a program – összekapcsolódva az előző tulajdonjogra koncentrálóval – biztosíthatja a lehetőséget arra, hogy a romák igénybe is vegyék a szolgáltatásokat. Korábban a szolgáltatók sok esetben éppen az épületek tisztázatlan jogi státusa miatt nem vállalták, hogy ügyfeleknek tekintsenek cigányokat.

Igen gyakran a *tömegközlekedés* sem jut el a roma többségű településekhez vagy településrészekhez. Ha mégis, akkor is gyengébb, mint a nem roma többségű részekén. A *vezetékes víz hiánya* vagy nem megfelelő volta (pl. szagos, homokos, fertőzött) pedig az ismert egészségügyi következményekkel jár. Általában a romatelepeken sokkal alacsonyabb az ellátottság, mint máshol. A gyakran hangoztatott higiéniai hiányosságoknak nemcsak az igényesség hiánya az oka, hanem az is, hogy vízhiány esetén nehezebben oldható meg a tisztálkodás is. A putrinegyedekben gyakran csak egy kút jelenti a vízforrást.

Helyi lakásprojektek állami és társfinanszírozásban

Ezek a lakásprojektek adják a legnagyobb döntési lehetőséget a helyi önkormányzatok kezébe a lakásfinanszírozás és -elosztás szerkezetére vonatkozóan. E programok révén nemcsak felújítások, hanem lakásépítések vagy adott esetben vásárlások is megvalósíthatóak lennének. Az ilyen jellegű projektek azonban a szegregáció felszámolásának és fenntartásának egyaránt lehetnek az eszközei. Amennyiben a helyhatóságok a település *különböző* részein *vásárolnak* romáknak kiutalandó lakásokat, akkor ezzel segíthetik e célcsoport társadalmi integrációjának javítását, az elkülönülés negatív vonzatainak felszámolását. Ezzel szemben ha a *lakásépítés* mellett döntenek, az eredeti szándéktól függetlenül is hozzájárulhatnak a fizikai szegregáció fenntartásához, sőt fokozódásához is, hiszen a bevett gyakorlat az, hogy egy nagy földterületen lakásokat, cigánysorokat építenek fel, rendszerint a település azon részén, ahol a putrinegyed is volt, tehát a periferián.

Az utóbbi esetre példa a nagyváradi önkormányzat lakásépítési tervei körül kialakult helyzet. A város két, nagyrészt romák által lakott, belvároshoz közeli utcájában a tulajdonjogok tisztázatlansága és a közköltségek kifizetésének elmulasztása miatt a város vezetése úgy döntött, hogy kilakoltatja a romákat, és lakásokat épít a számukra (a jelenlegi cigánytelep közelében). Kelet-Közép-Európa több országában bevett módszer a belvárosi és az ahhoz közelálló részek lakásviszonyainak ilyenén „kezelése”. Fontos elmondani, hogy korábban a döntéshozók megpróbálták lakásokat vásárolni, és ezzel elkölteni a pénzeket, de a nem roma szomszédok ellenállásába ütköztek, így ezt nem tudták kivitelezni. Az elutasítás oka pedig a cigányokkal kapcsolatos előítéletekben, kulturális konfliktusokban és a szomszédos ingatlanárak rohamos csökkenésében rejlik.

*Lakásprojektek romákkal való társfinanszírozásban az épületek
és a környezet felújítására, vagy lakásépítés*

E projektek gyakorlatba ültetése feltételezi, hogy a haszonélvezők önrészt biztosítsanak, vagy hitelképesek legyenek. A valóságban azonban a romák minimális hányada rendelkezik saját hozzájárulásként felhasználható pénzalappal, és a hitelhez is csak alacsony hányaduknak van fedezete (ingatlana és szerződéses munkahelye). A társfinanszírozásnak talán a legjárhatóbb útja éppen ezért az, hogy az ilyen jellegű támogatásokat nyújtani képes, roma civil szervezetekkel együttműködés jöjjön létre.

*Lakásépítés nagycsaládoknak és alacsony jövedelműeknek,
a diszkriminációt kizáró elbírálással*

Ez az a program alkalmazkodik leginkább a cigány népcsoport specifikumaihoz (és céljaiban is adekvát), hiszen a szegénységi kockázat épp a fent említett célcsoportok esetében a legmagasabb. Így a lakáskörülmények javítására is nekik van a leginkább szükségük.

2. Szociális gondoskodás

Jelenleg Romániában nincs specifikusan a romáknak szóló ellátás, vagyis olyan, amely *célirányosan* e népcsoport szegénységének mérséklését szolgálja. Másrészt a meglévő szociális juttatásokhoz való *hozzáférés* sem biztosított ezen a területen, éppen ellenkezőleg: a működő szociális ellátórendszerek jellegükből és kritériumaikból adódóan sok esetben kirekesztik a cigányokat.

A romániai szociális gondoskodó rendszer azokat az egyéneket és családokat érinti, akiknek *nincs, vagy nagyon alacsony a jövedelmük*. A romák életkörülményeinek javítását célzó programban arra hivatkoznak, hogy a szociális ellátás *jelenlegi, meglévő eszközeit kívánják használni a cigányok társadalmi és gazdasági nehézségeinek kezelésére*. A kormány 2000-ben három prioritást fogalmazott meg: a minisztériumok közötti együttműködést elősegítő *tanács* fellállítását; a *nemzeti stratégia* kidolgozását;⁷ valamint az *anyag*i eszközök biztosítását a projektek és programok támogatására. A vállaltak közül talán csak a minisztériumok közötti párbeszédet elősegítő kötelezettségnek tettek elfogadhatóan eleget, hiszen a nemzeti stratégia koncepciótlannak bizonyult, szinte teljesen hiányzik belőle a tőke, s az egész amolyan látszatsmegoldásnak tűnik. Bár a szociális juttatások bővültek, jövedelempótló céljukat azonban nem érték el és a minimális megélhetést nem biztosították még azok számára sem, akik ezeket igénybe tudták venni. A jóléti programok széles köre pedig nem elérhető a legszegényebb társadalmi rétegek számára.

A romaprogramban a következő szociális támogatásokat említik: *családtámogatások, sürgősségi segítség, közöltséghozzájárulás, elektromos áram- és*

⁷ ibidem

fűtéstámogatás, élelmiszersegítség. A felsoroltak közül a családtámogatások (pl. gyese) összege igen alacsony, mindössze néhány eurót kitevő összeg, a gyermekgondozási díj pedig magas ugyan, de ennek az a feltétele, hogy az ezt igénylő előzőleg szerződéssel álljon valahol munkaviszonyban. Ezért ebből csak a romák minimális hányada részesülhet.

A támogatások túlnyomó többségét a jövedelemteszt alapján ítélik meg. Emellett adott esetben olyan feltételeknek kell még eleget tenni, mint: az állandó lakhely; születési-, személyi- és házassági bizonyítvány; az ingatlan feletti tulajdonjog bizonyítása és állandó munkahelyről szóló igazolás. Ezekkel a dokumentumokkal annál kevésbé rendelkeznek a romák, minél lejjebb haladunk a szegénységi létrán, így akár rejtett diszkriminációnak is minősíthetjük a támogatások és segélyek odaítélésének módját. Amellett, hogy nincsenek kifejezetten a specifikus romaszegénység enyhítését célzó támogatások, a jelenlegi rendszer még azzal az alapjellel szembe is áll, hogy a cigány népcsoport jelentős része falun lakik, és így a települési hátrányok miatt még azt sem képes igénybe venni, amit városi környezetben lakó társai. Példaként említhető az élelmezési segítség, ami legtöbbször szociális étkezőkben igényelhető, ilyeneket azonban a román állam csak a városokban működtet. Hasonlóképpen, a lakásfenntartási támogatások jórésze meglévő infrastruktúrához kötött, ilyenek például a köz költség-hozzájárulás és a fűtéstámogatás. (Bár ez utóbbi fűtőanyag-segítség vagy annak pénzbeni pótlása révén is igényelhető, amennyiben rendezett körülmények között zajlik a vásárlás.)

A *rászorultság-jogosultság-igénylés-megszerzés* négyeseg alkotóelemei között nagy diszkrépancia van, hiszen, mint fentebb látható volt, a jogérvényesítő folyamat már a jogosultság kritériumánál megtorpan. Sőt, empirikus eszközökkel az is alátámasztható lenne, hogy a jogosultak közül milyen mértékben *nem igénylik a támogatást*, olyan jellemző módon előforduló okoknál fogva, mint például a *tájékozatlanság* (saját helyzetre, ellátási kategóriára vonatkozóan, gyenge kapcsolati háló stb.).

Az egyes támogatási kategóriák más-más kritériumrendszerrel bírnak, így a jogosultsági feltételek is változóak. Egy lehetséges hozzáférési nehézség adódhat abból, hogy bizonyos típusú támogatások esetében a *helyi tanács jogkörébe tartozik eldönteni*, hogy ki jogosult és ki nem. Ez a helyzet áll fenn például a *sürgősségi támogatás* esetében, amikor a törvény kimondja, hogy azok a szükségben lévő egyének és családok képezik a jogosultak körét, akiket természeti katasztrófa, tüzeset során ért kár, valamint odaítélhető egyéb indokolt esetekben is. A támogatások összegét viszont a helyi költségvetésből és speciális alapokból utalják, a jogkör megítélésének feladata a helyi önkormányzatokra hárul. A gond ezzel kapcsolatban az, hogy a törvény nem definiálja, mire utal pontosan a „szükségben lévő” meghatározással, milyen kritériumok alapján bírálható az el, s hogy mi képezheti az „egyéb indokolt eseteket”. Vagyis kérdéses marad, hogy a helyi döntéshozók adott esetben vajon vonatkoztatják-e a szükséghelyzetet például egy család tartós éhezésére vagy éppen a lakás fűtetlenségére. A törvény ilyen megfogalmazása éppen azt érzékelteti, hogy a helyi tanács „belátása” és költségvetési politikája adott esetben sokkal többet nyomhat a latban, mint a törvény által biztosított jogosultság ténye. Ez azért lényeges, mert bár ez ténylegesen nehezen bizo-

nyítható, a döntéshozók előítéletektől és egyéb érdekektől vezetve diszkriminálhatják, kizárhatják a romákat a jogosultak köréből.

Egy másik támogatási forma is – a *szociális segély* – ad bizonyos, diszkriminációra is alkalmat nyújtó mozgástér a helyhatóságok kezébe. A segély ugyanis jövedelemteszt alapján működik. Célcsoportját azok a családok és egyének képezik, akiknek a havi jövedelme a minimálbér alatt van. A juttatás összegét a helyi költségvetésből finanszírozzák. Az igényjogosultságokat szociális ankét során bírálják el. A helyi tanács és annak munkatársai megtehetik, hogy „behunyják a szemüket”, s a jogosultságot nem vizsgálják a terepen. Egyoldalúan eldönthetik azt is, hogy ki fér bele a „szociális látókörükbe”, főképpen akkor, ha a romák vagy valamely hivatalos személy (pl. szociális munkás) részéről nem indul a segély kiutalására irányuló kezdeményezés. S még ha adott esetben nem is hiányzik az önkormányzatok „jóindulata”, a rosszabb financiális helyzetű településeken az anyagi eszközök szűkössége is korlátokat szab a segélyezésnek. Az egyik, romák körében végzett kutatásom⁸ során például kiderült, hogy a dél-bihari hátrányos helyzetű kistérség egy bizonyos falujában senki sem kapja a szociális segélyt, annak ellenére, hogy az adatok elemzése során kiderült: jogosultak lennének. A kutatás célja az volt, hogy 2005-ben egyetlen teljes falusi cigány közösségen (Románia – Bihar megye – Gyarak, 93 háttérbeszélgetés és kérdőíves interjú) belül megvizsgálja a szociális ellátórendszerhez való hozzáférést, elérhető juttatásokat. S bár, mint említettem, mindannyian jogosultak lettek volna, a helyi önkormányzat forráshiányra hivatkozva nem részesítette semmilyen segítségben a cigányközösség tagjait. Nagy nehézségek árán 2006-ban sikerült elérni az önkormányzatnál, hogy a szabályosan épített házakba bevezessék az elektromos áramot, bár azóta a szolgáltató már fel is függesztette „szolgáltatását” a költségek kifizetése körüli viták miatt.

A jövedelemteszt mint elbírálási eszköz, érdemes még néhány megjegyzésre. Azon túl, hogy nincsenek leszögezve bizonyos juttatásoknál a konkrét jogosultsági kategóriák, a jövedelemteszt még további visszaélésre is adhat okot, mivel az sincs pontosítva, hogy milyen anyagi javak birtoklását kell mindenképpen figyelembe venni és milyen javakét nem. A törvény kimondja, hogy értékes, nem jövedelmező ingóságok birtoklása esetén azokat áruba kell bocsátani, és abból kell biztosítani a megélhetést. A jövedelemtesztre vonatkozó rendelkezés szerint csak azokat támogatja Románia kormánya, akiknek nincs semmi más a birtokukban, mint a családnak feltétlenül szükséges javak. Ám hogy melyek lennének pontosan a „szükséges” ingóságok, taxatívra nincs felsorolva. Ha tehát valamely család otthona a helyi illetékesek szerint „túlinfrastruktúrált”, akkor – legyen bár a család szükséghelyzetben – nem kaphat segítséget.

A *családtámogatási formák* (gyermekes után járó pénz, a gyermekes családoknak járó többlettámogatás és a szülés után járó egyszeri juttatás) egyáltalán nem biztosítanak beleszólási lehetőséget a helyhatóságoknak. Az olyan jóléti juttatás, mint a gyermeknevelési díj, már nehezebben hozzáférhető, így itt csak a *szociális* gondoskodás formáival foglalkozom.

⁸ Szolár Éva: *Az oktatási marginalitás szerepe a társadalmi-gazdasági kirekesztődés folyamatában, a partiumi régióban*. 27. OTDK – Közgazdaságtudományi Szekció. Sopron, 2005.

Talán a legjobban szervezett ellátási forma az a „gyermekpénz”, amely egységes összegben az iskoláskorú (7–18 évig) gyermekek után jár, s amelynek finanszírozása az állami költségvetést terheli. Az összeg kevesebb mint havi tíz euró, minden gyerek számára. Alapkritériuma a *rendszeres iskolalátogatás*, ezért ez „üdvözítő úttá” válhatott volna, és olykor vált is, annak megakadályozásában, hogy a roma gyerekek korán lemorzsolódjanak, és hogy a szülőknek is érdekük legyen a gyerekeiket legalább az általános befejeztéig iskolába járatni. Erre bizonyos mértékben és bizonyos ideig alkalmas is a gyermekpénz, de egy adott ponton és életkoron túl már nem az. Fontos elmondani, hogy a roma családok túlnyomó részének ez a juttatás a legbiztosabb jövedelemforrása és ugyanakkor az egyedüli is. Éppen ezért, az intézkedés paradox következményeként a szülők ténylegesen érdekeltté váltak gyermekeik iskoláztatási idejének (akár évisméltás révén történő) meghosszabbításában.

Véleményem szerint a gyermekpénzt három változtatással hatékonyabbá lehetne tenni. Az egyik, hogy a család jövedelme is játsszon szerepet a támogatás összegének megállapításában, mert jelenleg ez attól teljesen független. A másik az előzőhöz kapcsolódva az, hogy kifejezetten a hátrányos helyzetű gyermekek (ide tartozik a roma gyerekek nagy része) esetében a támogatás összege sokkal magasabb legyen. S a harmadik, hogy az összeg célzottan az iskoláztatást és a gyerekek méltó életkörülményeinek biztosítását elősegítendő költségvetési beszámolóhoz legyen kötve (pl. étkezésre, tanszerekre, utazásra, szállásra legyen költhető).⁹

Egy másik támogatási forma a *gyermekgondozási segély*, amely szintén független minden helyi elbírálástól és a legszélesebb rétegek számára elérhető. Összege az egy családra jellemző gyermekszámmal együtt növekszik. Kétségtelenül elég alacsony, s még a gyermekpénzzel együtt sem fedezi a gyermekekkel kapcsolatos költségeket. Talán az a legnagyobb hiányossága, hogy csak a gyermekszámtól függ, s nem a család összjövedelmétől. Ez az anomália még akkor is fennáll, ha tudjuk, hogy az alacsony jövedelműek vagy a jövedelemnélküliek valószínűleg, hogy az alapszükségletek kielégítésére költik mindkét említett támogatási formát. E támogatások jelenlegi vásárlóértéke talán leginkább az éhség csökkentésére elegendő, s korántsem magasabb rendű szükségletek kielégítésére.

A családtámogatások egy további formája az egyszeri alkalommal kiutalható *szülés utáni juttatás*, melyet állami költségvetésből, a helyi önkormányzatokon keresztül fizetnek. Itt nincs a romákat kizáró kritériuma, ám bizonyos szegénykultúrából adódó nehézséget jelenthet az, hogy az otthon születés esetén a gyermeket nem jelentik be, így sem a születési igazolványhoz, sem a támogatás összegéhez nem jut hozzá a család.

A romániai kormányzati programok 2000 után egyre erőteljesebben támogatják, hogy mindenki hozzáférjen az említett ellátási formákhoz. Emellett, a függőség megakadályozása érdekében a kliensek aktív részvételét is fontosnak tartják helyzetük megoldásában.

⁹ A szerző elismeri, hogy ez még több terhet és hivatalos procedúrát vetne a roma szülők vállára, amivel nehezen tudnának megbirkózni, de esetleg egy erre kirendelt személy intézhetné mindezeket.

Most pedig lássuk, hogy a romák életkörülményeinek javítását célzó programnak milyen, a szociális biztonságot elősegítő kezdeményezései vannak:

- Program a személyi identitást bizonyító dokumentumok beszerzése érdekében.
- Felmérés a polgármesteri hivatalok segítségével arról, hogy hány roma jogosult a következő ellátásokra: gyermekpénz, elhalt szülő esetén folyósított nyugdíj, szociális segély, születési pénz, öregségi nyugdíj, fogyatékosági nyugdíj, munkanélküli segély.
- A közszolgáltatásokhoz való hozzáférés évi monitorizálása és értékelése.
- Egy munkaerő-piaci tanulmány elkészítése a piac által igényelt szakmákról, amelyek a legjobban illeszkednek a romák professzionális jellemzőihez.
- NGO-k és roma szervezetek által szervezendő szakmai képzések és átképzések.
- A munkaerőpiacra való kilépés elősegítése.
- Anyagi eszközök biztosítása a szociális tevékenységet is működtető NGO-k-nak.
- Adókedvezmények biztosítása az olyan vállalkozások számára, amelyek alkalmazzák a sokgyermekes és alacsony jövedelemmel rendelkező családok tagjait.
- A sokgyermekes és alacsony jövedelemmel rendelkező családoknak juttatott szociális segély összegének növelése.
- A sérült romák ápolását vállaló személyek szakmai képzése, roma NGO-k által.
- A kormány, a helyi döntéshozók és az NGO-k közötti együttműködés elősegítése szociális projektek megvalósításában.

A társadalmi befogadást előkészítő program az ellátóintézményekhez és szolgáltatásokhoz való kapcsolódást – problémaközpontúan – a személyi identitást igazoló dokumentumok kibocsátásával kezdte. A hivatalok az eltelt idő alatt regisztrálták is azokat a romákat, akik olyan lakásokban laktak, melyek szerkezete lehetővé tette, hogy azokat állandó lakhellyé nyilvánítsák. Így ma már a dokumentumok körüli rendezetlenség csak a mélyszegénységben élő és egyúttal minimális standard alatti épületszerkezetekben lakó cigányokra érvényes, vagyis ismét azokra, akiknél az intézményekhez való kapcsolódás a legfontosabb lenne. Mint azt korábban, a lakáspolitikai bemutatásánál láthattuk, az történik, hogy a lakhatás rendezésében a kormány nem adott ki olyan egyértelmű rendelkezést, miszerint a standard alatti (pl. putri, barakk) épületszerkezeteket le kell bontani és helyettük újat kell építeni vagy vásárolni. Így viszont számos településen megmaradtak a település és a regisztráció részét nem képező lakásegységek.

A roma szociálpolitikai célterületre vonatkozó további programok nagy része a *partnerséget* és az *aktív részvételt* próbálja elősegíteni. A szociálpolitika ilyen felfogása a poszt-jóléti, nyugat-európai államokból származik, vagyis onnan, ahol a szegénység más képet mutat, és ahol nincs egyértelmű kapcsolata az etnicitással. Onnan, ahol Ladányi János szavaival élve, nincs egy „társadalom alatti társadalom”, azaz egy roma „underclass”.¹⁰ Sőt, mint láttuk, és látni fogjuk, a romániai romapolitika ágazati bemutatásánál is, valójában minden területről hiányzik a társadalmi

befogadást hatékonyan elősegítő anyagi tőke (és ezzel együtt a többi tőketípus is).

A fent említett programok nagy része az oktatás és munkaerőpiac kapcsolatára építve a tevékenységek megszervezését *egymásra épülő lépésekben* képzelel el. Így először a romák képzését, s azután azok munkaerőpiacra való kijuttatását szervezi meg. Mindez adekvát módszernek tűnik, és az is lenne, ha a többségiekhez hasonlóan a romáknak is csak egy minimális hányada morzsolódna le alapfokon az oktatásból, s az ő speciális helyzetüket kezelve „második esélyként” biztosítának számukra képzési lehetőséget. A romániai cigány népcsoport széles tömegei azonban nagyon korán kimaradnak az iskolából, még jóval azelőtt, hogy a középfokra bejutva szakmai végzettséget szerezhethetnének. A helyzetet csak tovább rontja az a tény, hogy gyakran az első néhány osztály elvégzése után is magas a funkcionális analfabéták aránya a romák között. Az ágazati romapolitika alapján megszervezett felnőtt-képző „második esély” jellegű iskolák és az átképző programok a széles tömegek esetében nem képesek kezelni a problémát, éppen ezért hatékonyabb lenne a közoktatásba fektetni a pénzalapok jórészét, s különböző programokkal benn tartani az iskolában a gyerekeket.

Ilyen lehetőség lenne például a *hátrányos helyzetű gyerekek többlet-támogatása*, melyet a gyermekpénzhez hasonlóan szintén a rendszeres óralátogatáshoz lehetne kötni. A közoktatás befejezésével pedig tehetség gondozó és ösztöndíjprogramok, illetve vizsgánélküli helyek és a „nulladik év” bevezetése révén a nehéz anyagi helyzetben lévő családok gyerekeit is be lehetne juttatni középfokra, sőt, anyagi és szakmai eszközökkel nagyobb részük lemorzsolódásának megakadályozását is elő lehetne segíteni. Jelenleg ugyanis Romániában – egy teljesen érthetetlen logika alapján – csak a felsőoktatásban vannak specifikusan fenntartott és anyagilag támogatott helyek a roma népcsoportból származók számára. A felsőoktatás küszöbéig azonban hosszú út vezet.

3. Oktatási és munkaerő-piaci helyzet. A „cigányiskoláztatás” termel a gazdaságnak képzett munkaerőt?

A romániai oktatási rendszerben az oktatáspolitikai mind az iskolastruktúra, mind a tanterv és a vizsgarendszer szintjén szabályoz (Fórizs-Ferenczi, 2004: 33). Ez évben azonban újtárra indították a decentralizálást, nagyobb döntési szabadságot adva ezzel az iskolafenntartás és -igazgatás kezébe. Az iskolák finanszírozásának feladata átkerült az önkormányzatok kezébe. A jelenlegi iskolastruktúra megmaradt a 4 + 4 + 4/5 tagolt-ságban, ami azt jelenti, hogy az elemi iskola negyedik osztályát követi az általános iskola felső tagozata (5. és 8.), s az ezután következő közép-fokú oktatás pedig tagolt, mivel a 9. és 10. osztály kötelező, a felső közép-fok pedig nem kötelező (11–12/13).

10 Ladányi János–Szelényi Iván: *Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában*. Szociológiai Szemle 2002/4. 72–94.

A romániai romák oktatási és munkaerő-piaci helyzetét, annak ellenére, hogy a velük kapcsolatos stratégiában az ágazati logika alapján különválasztották, a továbbiakban együtt tárgyalom, a közöttük fennálló nyilvánvaló összefüggések miatt. A helyzet bemutatását követő kormányzati programra vonatkozó elemzés alapcélja megvizsgálni, hogy az oktatási romapolitika eleget tesz-e egyik alapfunkciójának és *versenyképes végzettség megszerzését segíti-e elő*.

A cigány népcsoport alacsony iskolázottsága történelmileg messzire nyúlik vissza (a régmúltban egészen Mária Terézia koráig). Az államszocializmus idején a beiskolázási számok javultak, az analfabetizmus csökkent, az iskolai részvétel magasabb volt, mivel az akkori politikai rendszer az iskolát tekintette a kisebbségek beolvasztását elősegítő, legalkalmasabb eszköznek. Ennek az etnikai homogenizálásban gondolkodó kisebbségi politikának máig érezhető negatív hatása volt a roma nyelv és kultúra elfeledtetése. A romákkal kapcsolatos kisebbségpolitika egyébként évszázadokon keresztül intoleránsnak mondható, és alapcélja mindig is az asszimilálás volt.

E népcsoport iskoláztatása jelenleg is több problémát vet fel, de az egyik legnagyobb gond az, hogy a roma gyerekek többsége még azelőtt *kimarad az iskolából*, még mielőtt bármilyen szakképzettséget megszerezhetne. A kép természetesen változó, pl. a településszerkezettől függően, a városi romák javára, mivel a városokban valamivel nagyobb mértékben szereznek szakképesítést a fiatalok. Ezzel együtt azonban a városi lakókörnyezet kedvezőbb kulturális infrastruktúrája sem hoz létre számottevő változást. Azokban az oktatási intézményekben pedig, ahol a cigánygyerekek tanulnak, az *oktatás minőségének változói* (pl. tárgyi és személyi feltételek) is kedvezőtlenebbek. Ugyanakkor az egyenlőtlenségek növekedésével egyre növekszik az *iskolai szegregációs formák* megjelenési aránya is a roma gyerekek oktatásában. Ilyen például az *iskolák közötti és iskolákon belüli elkülönítés*, illetve a *speciális iskolákba és felzárkóztató osztályokba* való besorolásuk, amely településtípustól függően különböző formákat ölthet. Ezekben az iskolákban az oktatás minősége arányosan csökken a roma gyerekek fokozódó jelenlétével, ami a legegységértelműbben a középfokra való továbbjutásuk alacsony arányában tükröződik.

Az iskolai sikertelenségnek számos oka van, de közös gyökerük két fő változóegyüttesben kereshető. Az egyik okváltozó „köteg” a *kedvezőtlen társadalmi-gazdasági helyzetben* jelölhető meg, ide tartozik például a szegénység, a származási csoport alacsony iskolázottsága, a hátrányos települési helyzet. Ez az, amivel kapcsolatban azt mondhatjuk, hogy független az etnikai hovatartozástól, hiszen a társadalmi szerkezetben alacsony helyet elfoglaló csoportok gyermekei szintén kevésbé sikeresek az iskolában, és a származási csoport társadalmi-gazdasági helyzetét „sikeresen” reprodukálják a következő generációk is.

A másik változó „köteg” közös alapja az *etnikai hovatartozásban és a kulturális sajátosságokban keresendő*. Mint később látni fogjuk, a romániai (roma)oktatáspolitikai ez utóbbit hangsúlyozza, mivel alapcéljait a roma népcsoport nyelvének és kultúrájának újrafelfedezésében, művelésében és fenntartásában jelöli meg. A sikertelenség ok-változói közül csak az egyik problémaforrást célozták meg, viszont az is nyilvánvaló, hogy fi-

nanszírozási szempontból a kevésbé költségigényeset. Ráadásul az, hogy figyelmen kívül hagyják a szegénységet és a hátrányos helyzetből fakadó nehézségeket, hatástalanná teszi a kulturális értékek továbbörökítésére tett intézkedéseket is.

A korai lemorzsolódás egyik társadalmi összefüggésekből eredő fő oka a cigánygyerekek *alacsony részvétele az iskola előtti óvodai nevelésben*. Az óvodai nevelésből való kimaradásuknak és e nevelési forma alacsony hatékonyságának több oka van: a hátrányos települési helyzet, az iskola előtti oktatási intézmények és férőhelyek alacsony száma, a (sok esetben formális) iskolalátogatási kötelezettség ellenére is elégtelen helyi kontroll, a szülők pedagógiai tudatosságának hiánya vagy alacsony szintje, a helyi oktatásirányítók és az intézményben foglalkoztatottak roma gyerekekkel szembeni diszkriminációja, a tevékenység rendszertelen látogatása stb.

A gyerek iskolai sikeressége és az óvodai szocializációban való részvétele között pozitív kapcsolat van. Egyértelmű, hogy az óvodai oktatásban való bekapcsolódás lényegében meghatározza a roma és szegény gyermekek iskolai „életbenmaradásának” esélyeit. Sarkalatos ponttá kellene tehát válnia a romák iskoláztatásában, s az erre vonatkozó stratégia cél- és eszközrendszerében. Nem így történik azonban Romániában, annak ellenére, hogy közismert az óvoda bennmaradást, a továbbjutást elősegítő potenciálja, s így a szakképzettség megszerzésével a munkaerő-piaci helyzet javításában tapasztalt hosszú távú jótékony hatása. A fent leírt, kedvezőtlen oktatási helyzetnek pedig, egyértelmű következménye a munkaerő-piaci sikertelenség.

Már közhelyszámba megy, hogy a romák az 1989-et követő politikai rendszerváltás és a gazdasági szerkezetváltás egyik legnagyobb vesztese. Az ún. „szocializmus” idején a roma foglalkoztatás erősen szektorfüggő volt, főképp ott foglalkoztatták őket, ahol nem volt igény különösebb képesítésre. A romákkal szembeni diszkrimináció mellett alacsony képzettségük is közrejátszott abban, hogy a gazdasági szerkezetátalakítás során az iparban és a mezőgazdaságban dolgozó romák voltak azok, akiket legelőször elbocsátottak. Munkanélkülivé válásuk súlyosabban érintette őket, mint a nem roma közösség tagjait, hiszen nagyon kevesen rendelkeztek szakképzettséggel, és a *tradicionális roma foglalkozásokra* is egyre kisebb volt a gazdasági-kereskedelmi igény. Mindez azt jelentette és jelenti ma is, hogy *nincs a munkaerőpiacon versenyképes képzettségük, hiányosak az ismereteik, készségeik*, gyenge a „piacra dobható” kulturális tőkéjük, amellyel vásárolhatnának maguknak *anyagi, társadalmi tőkét*, és így *felfelé irányuló mobilitási csatornákat, illetve eszközöket*.

A folyamat elemzésében részt vevő szakemberek előtt nyilvánvaló tény az is, hogy ha egy *versenyközpontú* társadalomban valakinek nincs eladható szaktudása vagy szakképzettsége, az leszakad a fejlődés folyamatáról. Napjainkban egy *folyamatos társadalmi átrétegződésről* beszélhetünk, amelynek során a romániai társadalom is fokozatosan átalakul egy *tudás-, információ- és szolgáltatásalapú társadalommá*. Az egyenlőtlenségek rendszerében a legalsó szociális pozíció és státusz azoknak jár, akiknek nincs képzettségük, tehát, akik nem, vagy csak nagyon alacsony mértékben vesznek részt az *oktatásban*, a legnagyobb kultúra- és tudásközvetítő társadalmi intézményben.

Most pedig nézzük meg azt az intézkedéscsomagot, amit a romák *oktatási és munkaerő-piaci helyzetének javítására* készített és fogadott el a román kormány.

Az *oktatással* kapcsolatos tervezet nem fogalmaz meg alapcélokat, bár azt olvasva egyértelművé válik, hogy a *roma kultúra és nyelv továbbörökítésére, illetve annak művelésére* helyezik a hangsúlyt, szinte teljesen figyelmen kívül hagyva a társadalmi-gazdasági dimenziót. A programnak ezt a részét az Oktatási Minisztérium dolgozta ki, részben román állami, részben külföldi anyagi támogatással.

A program a célkeresztben lévő kisebbségi kultúra, nyelv és történelem oktatásához a szükséges személyi és tárgyi feltételeket igyekszik biztosítani. Így például elsőrendű kezdeményezésként jelent meg az oktatásirányító rendszer 42 megyei romaügyi oktatási referenssel való bővítése, akiknek legfőbb feladata a romani nyelv oktatásának felügyelete. Szintén az említett intézkedéscsomaghoz tartozik a tankönyvek írása és nyomtatása, a romani nyelv tanítása a roma közösségekben foglalkoztatott pedagógusok számára, az általános iskolákban a roma történelem és hagyományrendszer oktatása, tematikus táborok szervezése stb.

Úgy tűnik azonban, hogy a tervezet *csak és kizárólag* kultúraközvetítő rendszernek tekinti az iskolát, s a *bejutás, benntmaradás és továbbjutás kérdéskörét „kifelejtí” a roma gyerekek oktatási inklúziójából*. Történik ez annak ellenére, hogy mindenki számára nyilvánvaló: a munkaerőpiacon csak szakképzettségből lehet biztos megélhetést biztosítani, romani nyelvből és kultúrából nem. Természetesen még mindig olcsóbb megoldás könyvnyomtatással és pedagógustovábbképzéssel kezelni a nyílt kulturális egyenlőtlenségeket, mint mondjuk az iskolai részvételt óvodák építésével és működtetésével befolyásolni. Úgy gondolom, hogy a finanszírozás hatékonyságának növelése érdekében hasznos lenne azt szerkezetileg átalakítani és más prioritásokat is megfogalmazni a nyelv és kultúra kultiválásán kívül, s nem utolsó sorban számolni a gazdaság igényeivel. Az utóbbi elvárásnak való megfelelést talán a legjobban a *felnőttképzés és „második esély”-iskolák* tevékenységei elégítik ki, melyek azonban nem a széles tömegeket érintik, hanem a specifikusabb problémák miatt kimaradt egyéneket.

Eközben a tömegek iskoláztatáshoz és képzettséghez való hozzájuttatása még mindig a közoktatás feladata. Így tehát a közoktatás feladatkörébe tartozna megakadályozni a hátrányos helyzetű gyerekek kimaradását az iskolából, s ha ennek már sokat hangoztatott társadalmi-gazdasági okai vannak, akkor azokat kezelni. A programban a részvétel befolyásolására és a hátrányos helyzetűek lemorzsolódásának meggátolására irányuló kezdeményezés arra vonatkozik, hogy a roma gyerekeket képző pedagógusoknak speciális továbbképzéseket biztosítsanak, illetve hogy a továbbjutás érdekében a középfokú intézményekben helyeket tartsanak fenn a roma fiatalok számára. Valószínűnek tartom, hogy a szakképzett tanerők biztosításán kívül hatékony lehetne az általános iskoláztatásban a gyerekek többlettámogatása, amit a rendszeres óralátogatáshoz kellene kötni és kontroll alatt lehetne tartani az elköltését.

A *középfokra való bejutást* elősegítő rendelkezés külön figyelmet érdemel. Egyrészt azért, mert ahhoz, hogy ez az intézkedéscsomag egyáltalán

alkalmazható legyen, a roma gyerekeknek először el is kell jutniuk az általános iskola befejezéséig. Másrészt a középiskolába való bejutáshoz az úgynevezett képességvizsgán kell megfelelő teljesítményt nyújtani, illetve továbbjutni. Harmadrészt, ha az előző két akadályon sikeresen továbbjutott is a roma gyerek, még mindig ott van a benntmaradás kérdése, amit a települési és gazdasági (pl. ingázás vagy benntlakás anyagi és időbeni többletfordításai) tényezők tovább nehezíthetnek, legtöbbször kihullást eredményezve. A középfokú oktatást illetően valószínűleg hatékonyabb lenne, ha ösztöndíj és tehetséggondozó programok által támogatnák a bennmaradást. A bejutást azzal könnyíthetnék meg, hogy képességvizsga nélküli helyeket bocsátanának a roma fiatalok rendelkezésére, s az esetleges tudáskülönbségeket a „nulladik éves” tevékenységgel próbálnák behozni.

Mint már említettem, a romániai felsőoktatásban gyakorlattá vált – a középfokú oktatáshoz hasonlóan – hogy romák számára biztosítanak álmilag támogatott helyeket. Ezekre azonban a már ismertett okok miatt igen alacsony a jelentkezés. Mivel a roma gyerekek oktatása legtöbbször megreked az általános iskoláztatásnál, esetükben szinte egyáltalán nem beszélhetünk közép- vagy felsőfokú oktatásról, s ilyen körülmények között aligha lehet szó a roma lakosság számarányához mért megfelelő létszámú „saját” értelmiségi réteg kialakulásáról.

A romániai cigány népcsoport *munkaerő-piaci nehézségeinek* kiküszöbölésére megfelelő képzettségi szintjük hiányában kevés eszköze marad a romapolitikának. S ami a stabil jövedelemszerzés biztosítását illeti, ezen a területen is leginkább a felnőttképzés eszközeivel operálnak. Ezen kívül pedig munkaerő-piaci pozitív diszkriminációt alkalmazva a vállalkozók támogatását vállalja az állam (pl. adókedvezmény révén), amennyiben roma munkaerőt alkalmaznak.

A foglalkoztathatóság azonban felveti a szakképzettség kérdését – kivételt képeznek talán részben az informális-illegális gazdaság, illetve a mezőgazdaság bizonyos részei –, s az ennek hiányában tapasztalható nehézségeket, melyekhez súlyosbító tényezőként hozzáadódnak a munkáltatók részéről tapasztalható romákkal szembeni diszkrimináció következményei is.

A munkaügyi hivatalok a probléma megoldhatóságát a szakmához juttatásban látják, s így rendszeresen szerveznek felnőttképzéseket. A részvétel térítésmentessége megkönnyíti a hozzáférést, szemben a kedvezőtlen települési helyzettel, ami magában rejtí annak lehetőségét, hogy a program hasznélvezőinek köre kifejezetten *városi* lakos lesz. Mi több, a városokban ajánlanak fel a falusi romákat *mezőgazdasági szakmákra felkészítő tanfolyamokat*, feltételezvén, hogy maguk állják majd az utazás és szállás költségeit, annak ellenére, hogy a romákat nagymértékben foglalkoztató vidéki informális-illegális gazdaság nem igényli a szakképesítés igazolását.

A romák gazdasági felzárkóztatásának a kormánystratégia által javasolt eszközei között találjuk még a kedvezményes hitelekhez való juttatásuk lehetőségét, ami feltételezi a hitelképességüket, valamint a mezőgazdaságból élőknel a földterülethez való juttatásuk és vállalkozásaik állami támogatását. Ezek a lehetőségek mindenképpen pozitívumként ér-

tékelendők, nagy hátrányuk azonban, hogy a romák körében túlnyomó többséget alkotó szegények széles köreit érintetlenül hagyják, hiszen ezek, ha el is indulnak, önrész hiányában hamar megrekednek – igaz, gazdálkodási nehézségeik esetében jogosultak a szakmai konzultációra. Összegezve tehát itt is érvényes, hogy Románia nem rendelkezik egy hatékony és széles tömegeket érintő programmal.

4. A romák egészségi állapota és egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférése

A szegénység és a rossz egészségi állapot közötti kapcsolat széles körben ismert jelenség. A roma népcsoport esetében is a szegénységfaktorkok azok, amelyek meghatározzák és létrehozzák a magas betegségarányokat. Az egészségi állapotot befolyásoló ok-változók közül kiemelkedő fontossággal bírnak *a lakás- és munkakörülmények, az életmód, a társadalmi- és gazdasági helyzet, az iskolázottsági szint* valamint *az ellátáshoz való hozzáférés mértéke*.

A cigány népcsoport életkörülményeiből adódóan (egészségtelen lakhatási körülmények, vízhiány, higiéniai hiányosságok) melegágyát képezi néhány fertőzőes megbetegedésnek, mint amilyen a tüdőbaj, a hepatitisz vagy az AIDS. A testi egészséget tovább rontják a romák mostoha munkakörülményei. A gyorsabb öregedés és a gyakori betegségek miatt igen magas köztük a megváltozott munkaképességű és rokkant személy. A gyerekek között szintén magas a vitaminhiányosok, vérszegények és alultápláltak (és testi alulfejlettek) aránya. A roma szegények egészségi állapotának demográfiai alapmutatói is annak kedvezőtlen voltáról árulkodnak: magas a mortalitási ráta (bár a szolgáltatásokhoz való hozzáférés javulásával meredeken csökken), alacsony az átlagéletkor, s ennek megfelelően alapvetően fiatal népességről van szó.

Itt érdemes szót ejteni a magas termékenységi rátáról is. Egy ismert többségi sztereotípi a romákkal kapcsolatban, hogy tekintet nélkül a gazdasági helyzetükre, túl sok gyereket vállalnak. Ennek kapcsán a nem roma társadalom körében nemegyszer rossz szájjal emlegetik az országot „elcigányosodásának veszélyét”. Egy korábbi kutatásom női interjúalanyainak beszámolóiból kiderült, hogy ők is alkalmaznak bizonyos születésszabályozási módszereket, s ismerik a modern eszközöket (pl. fogamzásgátló tabletta, óvszer) is, de általában nem ez utóbbiak nagyobb biztonságát választják. Ennek igen egyszerű az oka: nincs rá pénzük, hiszen ezek a szerek drágák. A saját módszereik alacsony biztonságfaktora miatt viszont sokkal több náluk a nem tervezett terhesség. Ebből az egyetlen „kiút” az abortusz, ez azonban szintén költségigényes, és testi-lelkileg megterhelő.

Romániában jelenleg egy járulékon alapuló egészségbiztosítási rendszer van működőben, ahol a szociális segélyben részesülők számára az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés – legalábbis elvben – teljesen ingyenes módon, saját anyagi hozzájárulás nélkül működik. Az aktív foglalkoztatottak adójának egy részét az egészségügyi biztosításra

szánják. Az ellátás explicite nem függ a jövedelmi helyzettől, s mindenkinek joga van az adekvát ellátáshoz.

A romák és az alsó jövedelmi kvartilisbe tartozók esetében mégis érezhető a jövedelem hatása a szolgáltatásokhoz való hozzáférésben. Hiszen ismert tény, hogy a cigány etnikum a településszerkezetben elfoglalt helye alapján is hátrányos helyzetűnek mondható. A nagy számú roma népességgel rendelkező kistérségek, települések és településrészek tipikusan rosszabb egészségügyi infrastruktúrával és alacsonyabb személyzet-számmal rendelkeznek. Ugyanakkor távol esnek a sürgősségi ellátást biztosító intézményektől is. A kedvezőtlen települési helyzet alacsony jövedelemmel párosulva komoly negatív hatásokkal járhat az egészségügyi ellátó rendszerhez való hozzáférés terén is.

A romániai ellátásban bizonyos betegségtípusok és a szociális helyzet alapján ingyenes vagy költséghozzájárulásos gyógyszerellátást biztosítanak. A gond viszont az, hogy ennek anyagi alapja egy meghatározott összeg, amely nem képes kielégíteni a jogosult csoportok igényeit. Másrészt a költség-hozzájárulás – bár sokszor minimális – az alacsony jövedelmű személyek vagy jövedelemnélküliek számára így is megterhelő lehet, s ezért sok esetben nem vállalják a költségeket és a kezelést.

Egy másik nehézség a romák egészségügyi ellátásában az, hogy a személyzet hátrányos megkülönböztetést alkalmaz velük szemben. Ennek leggyakoribb formái a tájékoztatás hiánya, az intézményeken belüli fizikai elkülönítés és a szóbeli megalázás. Mindez a hozzáférést nem nehezíti, „mindössze” az orvosi segítség igénylésének útjába állíthat nehezen kikerülhető pszichikai gátat. Ugyanakkor az egészségügyi személyzet roma betegekhez való diszkriminatív viszonyulása nyilvánvalóan sérti az egyenlő bánásmódhoz való jogukat is.

A egészségügyi szektorra vonatkozó és romákat érintő, a romániai kormánystratégiába belefoglalt programok a következők:

- *A preventív és gyógyítási egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés nemzeti stratégiájának kidolgozása, együttműködve a roma NGO-kal.*
- *Egészségügyi mediátorrendszer megszervezése együttműködve a közegészségügyi szervekkel és NGO-kal.*
- *Az összes roma felvétele az egészségügyi biztosító rendszerbe.*
- *Egészségügyi informálással, orvosi konzultációval és családtervezéssel kapcsolatos projektek kidolgozása és megvalósítása a roma közösségekben.*
- *A mobil egészségügyi ellátó intézmények tervének kidolgozása.*
- *Védőoltás kampányok szervezése a roma közösségekben.*
- *A fertőzőes megbetegedések felkutatása a roma közösségekben.*
- *Évi jelentés bemutatása a roma népesség egészségi állapotáról.*
- *A roma közösségekben tevékenykedő egészségügyi személyzet számára anyagi többlettámogatás biztosítása.*
- *Az egyszülős családok számára egészségügyi csomag biztosítása.*

Implicit módon ehhez hozzáadódik egy antidiszkriminációs program, amely az esetek felkutatásával, jogorvoslásával és megoldásával foglalkozik, illetve a romákról kialakult negatív attitűdöket igyekszik csökkenteni az egészségügyi személyzet körében.

Összegezve: levonhatjuk a következtetést, hogy a romák ellátáshoz való hozzáférése sérül az elérhetőségi kritériumok miatt, amelyek megfelelően kidolgozott feltételek nélkül és így nem eléggé fókuszálva „szociális látókörükön” kívül hagyják a romániai cigányokat. Etnikai hovatartozásukkal kapcsolatban pedig az ellátó személyzet részéről tapasztalt diszkriminatív bánásmód miatt szenved kárt az egyenlő bánásmódhoz való joguk.

A hozzáférés és esélyegyenlőség körüli problémákon túl fontos megjegyezni, hogy a kormányzati stratégia által megjelölt *prioritások alap- és stratégiai céljai* adekvátnak tűnnek. Ennek ellenére azonban a konkrét tevékenységekben mind az irányelvek, mind a stratégiai célok gyengén operacionalizálódnak, így azonban arra következtethetünk, hogy mindez látszatzmeggoldásra fog vezetni, teljesen nélkülözve az évtizedek múlva is tetten érhető hatást.

Nagyon nagy előrelépésnek tekinthető, hogy a cigányok európai kisebbségként való elismerése azzal járt, hogy minden kelet-közép-európai államban születtek a cigány népcsoport helyzetének javítására *nemzeti stratégiák*. Ez a tény eleve utat nyit ezen politikák finomítása és az etnikum specifikumainak figyelembe vétele előtt. Így a cigányok valódi társadalmi-gazdasági és kulturális felzárkózását segíti.

Irodalom

- Bernáth, G. – Forray, R. K. – Ligeti, Gy. – Wizner, B. (2002): *Esélyek és korlátok*. Pécsi Tudományegyetem romológia Tanszékének gondozásában.
- Council of Europe (1995): *Framework Convention for the Protection of National Minorities*. European Treaty Series 157 (1. 2.1995). Strassbourg: Council of Europe.
- DiMaggio, P. (1982): *Cultural capital and school success*. American Sociological Review, 47. 189–201 o.
- Ferge, Zs. (2005): *Bevezető Kertesi Gábor „A társadalom peremén” című könyvéhez*. Magyar Tudományos Akadémia – Közgazdaságtudományi Intézet 2005. június 23. <http://econ.core.hu/esemeny/bemut>
- Forray R. Katalin: Cigány kisebbségi oktatáspolitiká. *Educatio*, 1999/1. 223–234 o.
- Forray R. Katalin – Hegedűs T. András (2003): *Cigányok, iskola, oktatáspolitiká*. Oktatókutató Intézet Új Mandátum Kiadó, Budapest.
- Fórizs-Ferenczi Rita (2004): *Tantervelmélet – tervezés és tantervhasználat*. Egyetemi jegyzet, Babes-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár.
- Ladányi János–Szelényi Iván: Cigányok és szegények Magyarországon, Romániában és Bulgáriában. *Szociológiai Szemle* 2002/4.
- Lewis, O. (1959): *Five Families: Mexican Case Studies in the Culture of Poverty*. Panther, London.
- Indicatori speciali privind comunitățile de romi din România* (2002). ICCV. București. (A romániai roma közösségre vonatkozó speciális mutatók.)
- Preda, M. (2001): *Politica socială românească, între sărăcie și globalizare*. Editura Expert, București. (Romániai szociálpolitika, a szegénység és a globalizáció között.)
- Raport privind progresele înregistrate în implementarea Strategiei Guvernului de Îmbunătățire a Situației Romilor* (2003). (Jelentés a romák helyzetének javítását célzó kormányzati stratégia gyakorlatba ültetésében elért előrelépésekről.) România Ministerul Informațiilor Publice, București.
- Revenge, A. – Ringold, D. & Tracy, W. M. (2002): *„Poverty and Ethnicity: A Cross-*

- Country Study of Roma Poverty in Central Europe*". Washington, DC: The World Bank.
- Ringold, D. – Orenstein, M. A. – Wilkens, E. (2003): *Roma in an expending Europe. Breaking the Poverty Cycle*. A World Bank Study. Conference Edition.
- Romii în Europa Centrală și de Est* (raport, 2000). Programul Națiunilor Unite pentru Dezvoltare. (Romák Kelet-Közép-Európában.)
- Strategia Guvernului de Îmbunătățire a Situației Romilor (2003): Romania Ministerul Informatiilor Publice, Bucuresti. (A romák helyzetének javítására kidolgozott kormányzati stratégia.)
- Zamfir, C. (co-ord., 2000): *Strategii antisărăcie și dezvoltare comunitară*. Editura Expert, Bucuresti. (Szegénységellenes stratégiák és közösségfejlesztés.)
- Zamfir, C. – Zamfir, E. (co-ord., 1993): *Digani între ignorare și îngrijorare*. Editura Alternative. Bucuresti. (Cigányok mellőzés és aggodalmak között.)
- Zoon, I. (2001): *On the Margins*. Open Society Institute.

Kérjük kedves Olvasóinkat, hogy adjuk 1%-ával támogassák az *Esély* társadalom- és szociálpolitikai folyóirat kiadását!

Hilscher Rezső Alapítvány
Adószám: 19650988-2-43